

С.У.Такиров, А.Р.Акеева

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: sarzhan68_zhan@mail.ru)

Шет елдегі қазақ әдебиетінің қазіргі зерттелу үдерісі

Мақалада қазіргі қазақ сөз өнерінің асыл арнасын құрайтын шетел қазақ әдебиетінің зерттелу үрдісі мен даму барысы қарастырылды. Шет елдегі қазақтардың әдеби-мәдени жетістіктерінің ерекшеліктері мен көріністеріне сипат берілді. Атамекеннен алшақ жүріп қазақ әдебиеті игілігіне жұмыс атқарушы азаматтардың бірқатар еңбектері басшылыққа алынды, сондай-ақ Қытай, Монғолия елдеріндегі қазақ әдебиетінің көркемдік-эстетикалық даму бағытын, тақырыптық-идеялық өзегін екшеген ғылыми зерттеулері талданды. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік өркендеуіне айрықша үлес қосып отырған шетел қазақ әдебиетінің өзіндік орны айқындалды.

Кілтті сөздер: қазақ диаспорасы, шетелдегі қазақ әдебиеті, Қытайдағы қазақ әдебиеті, Монғолиядағы қазақ әдебиеті, қазақ әлемі, әдеби байланыс, көркемдік ықпалдастық, әдеби сын, сын эстетикасы, көркемдік даму үрдісі.

Халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан көркем тарихы бар. Тарихтың көркемдігінің өзі де шынайылықта жатыр емес пе? Ендеше, сан ғасыр тарихқа қиянат жасалып келді десек те, қателеспейміз. Себебі саф алтындай бағалы мұраларымыздың кешегі өткен кеңес дәуірінде қараланып келгені шындық. Қазақ халқының ұлттық рухының шын мәнінде өзін-өзі билеуіне мүдделі болмаған саяси әрекеттер де жеткілікті еді. Осы жолда халқымыздың басынан нендей қиын күндер өтпеді. Бүкіл ұрпақтың сай-сүйегін сырқыратар тарихи оқиғалар асыл бабаларымыздың көрген қасірет-қайғысын айқындап береді. Тіпті, өзектілігін бүгінге дейін жоғалтпай келген мәселелер бар. Біздің қарастыратын мәселе де солардың бірі — қазақ халқының аса көп бөлігінің басқа этникалық кеңістіктерге әр түрлі тарихи себептермен ауысып кетуіне қатысты деректер болмақ. Ал бұл өз алдына қазақ диаспорасы мәселесін туындатады. Қазақ елінің өзін-өзі ұлт ретінде сақтап қалуға мүмкіндік беретін жері Қазақстан Республикасы болғандықтан, этнодиаспоралық кеңістіктерден Атамекенге қоныс аудармақшы болған ұлт өкілдеріне мемлекет тұрғысынан заңды түрде көмек көрсетілгені жөн. Бұл құбылысты реттеудің өзіндік қисыны мен бағыт-бағдары әрбір тұлғаның өмірлік таңдау еркіндігі мен құқығы сәйкестенгенде ғана ұтымды жүзеге асады [1; 510]. «Елге ел қосылса — құт» дегендей, қазақ диаспорасы өкілдерінің ХХ ғасырдың 90-жылдарының басында Атамекенге ағылған ұлы көшінің нәтижесінде Отанымызда қандастарымыздың үлес салмағы сан жағынан едәуір артты. Шетелдегі қандастарымыз арасында осылай сең бұзып, атажұртқа бет бұру көші басталғанымен, әлемдегі күллі қазақ келіп жеткен жоқ [2; 5].

Әлемде жаппай жаһандану үрдісі жүріп жатқан кезеңде қазақ жеріндегі қазақтар және шетелдердегі қандастарымыз өзіндік этникалық келбетін жоғалтпаудың жолдарын іздеуде [1; 492–510]. Мұның басты себебі тек мынада — әлбетте, адамзат тарихында үлкен, дамыған халықтар саны аздау ұлыстарға қай жағынан болса да өз ықпалын жасап отырған және болашақта да әсер ете бермек. Бұл «жаһандану» (ғаламдану) үрдісі. Қандастарымыздың осындай ықпалдардың әсерінен жат елге сіңіп, құрып кетпеудің амалдарын жасап, ұлттық болмысын сақтап жүргендерінің өзі үлкен ерлік. Әлемнің қырықтан астам елінде шашылып жүрген қазақ диаспорасы мәселелерін зерттегендер жоқ емес, жұмыс жүріп жатыр. Бірақ нақты, жүйелі түрде мәселені шешу әлі де қолға алынбай келеді. Ұлттық дәстүрден нәр ала отырып, даланың мөлдір бұлағынан сусындаған қандастарымыз да тарихи-әдеби үрдістерге өз үлестерін қосып келеді. Шет елдегі қандас бауырлар әдеби байланыс, көркемдік ықпалдастық, әдеби сын, сын эстетикасы, көркемдік даму үрдісі сияқты төл сөз өнерінде жан-жақты қаралатын мәселелерге өзіндік сипатпен, өзіндік пікірмен келетіні даусыз. Ендеше Қытай, Монғолия елдеріндегі қандас бауырларымыздың жат елде жүріп көркейткен өнеріміздің, мәдениетіміздің ең бір қастерлі үлгісі — сөз өнерінің дамуына тоқталғанымыз жөн.

Шығыс Түркістан қазақтары тағдыр-тауқыметімен «қытай қазақтары» деп аталғаннан күннен бастап, ең әуелі өз күнін өзінше көрудің, дұрысын айтқанда, өлмеудің қамына көшті. Осы әрекет, әрине, сан сала бойынша тырбануға, еңбектенуге, күресуге жетеледі. Ондағы қазақ әлемі — Алаш арыстары, айдарлы-айбарлы баһадүр перзенттер ауыл іргесінің амандығын, аймақ топырағының бүтіндігін сақтау жолында атқа қонған болса, қазақ сөз өнерінің қасиеті дарыған, наркескен намысы

бар ақын-жыраулар сол жат-жұрттықтар шеңгелінде қалған шөкімдей қазақты өсіре алмаса да өшірмеудің, рухани аштыққа ұшыратпаудың қамына шындап кірісіп еді. Өйтпейінше жырынды жаудан жырымдалған жұртты аман-есен сақтаудың мүлде мүмкін емес екенін олар жақсы білетін. Әрине, олар — ұлт азаматтығын армандаған ақындар мен жазушылар — тағдыр талайының қытайлармен байланысты болуын мың жерден қаламағанымен, тыныс-тірлігі былайғы жерде бәрібір қытай елінің елдік саясатымен, саяси-әлеуметтік қам-қаракетімен байланысып, қабысып жатты [3].

Қазақ әдебиетін тек мемлекет көлемімен шектесек, сыңар жақты көзқарас болары айқын. Оның бір себебі, қазақ әдебиеті әлемдегі «қазақ» атты ұлт қоныстанған барлық елде өз өркенін жайып, тамыр тарту үстінде. Екі миллионға жуық қандастарымыз қоныстанған қытай елінде де біздің әдебиетіміз өз жетістігімен өзгешеленеді, әрі қазақ әдеби мұраларының құнды да құнарлы қазынасы сақталған алып әдеби орта саналатыны ақиқат. Ал, біз кейде сондай әдебиетіміз бен мәдениетіміздің мәйегі болған қандастарымыздың құнды еңбегін бағалай алмай жатамыз.

Қытай қазақтарының әдебиеті — күллі қазақ әдебиетінің бір бұтағы іспетті. Шетелдегі қазақ әдебиеті, қытай әдебиетімен қатар, «мәдениет зор төңкерісі» делінетін әсіре солшыл он жылдық ойранның аяқталып, реформалау, есік ашу саясаттары жолға қойылғаннан кейін ғана өзіндік даму жолына түсті. Тек осы кезден бастап ақын-жазушылар шығармашылықпен алаңсыз шұғылданды. «Соның нәтижесінде 1978 жылдан 2000 жылға дейінгі қысқа ғана 22 жыл ішінде жүзге тарта роман, жүздеген әңгіме, повестер жинағы, дастан, өлеңдер жинағы жарық көрді. Қытай қазақ әдебиеті тарихындағы едәуір үздік шығармалар сол кезеңде туды. Ертеректе өткен қаламгерлердің де бірқатар шығармалары осы дәуірде жарыққа шықты. Тарихта өткен Ақыт қажы, Таңжарық ақын іспетті бірегейлеріміздің де бірқатар томдары осы дәуірде баспадан шықты. Ендеше, сексенінші-тоқсаныншы жылдар Қытайдағы қазақ әдебиетінде біршама гүлденген, өлмес шығармалар тудырған кез саналмақ» [1; 113–126].

Қытайдағы қандастарымызды қаншама жылдар рухани аштықтан сақтап келген, ұлт азаттыққа жеткізген біртуар тұлғалардың өмірін білу кейінгі ұрпақтың парызы. Себебі бүгінде Қытайдағы қазақ әдебиеті қазақ халқының рухани бай қазынасынан сусындап, мазмұны тұрғысынан байып, жанрларының барлық түрі дамып, ұлт әдебиетіне өзіндік үлесін қосуда.

Шерхан Мұртаза ағамыз «Монғол қазағы, қытай қазағы деген қазақ жоқ, дүниеде бір ғана қазақ бар, ол — қазақ!» — деген еді. Бүгінгі күні қазақ әдебиеті сөз болғанда да «Қытай қазақ әдебиеті», «Қазақстан қазақ әдебиеті», «шетел қазақ әдебиеті» деген ұғым қолданысқа сіңіп кеткендігі аңғарылады. Түптеп келгенде, Шерхан ағамыздың сөзі ең орындысы болар. Себебі қазақы әдебиет тек біреу ғана. Ол — бір ғана қазақтың әдебиеті. Қалихан Ысқақ ағамыз да өзінің берген сұхбатының бірінде: «Шет елде жүрген қазақтардың мәдениеті, әдебиеті дейтін болсақ, бөле-жарып қаралмайтын қазаққа тән бір-ақ дүние. Олай болатыны — бір халықтың ғана әдебиеті мен мәдениеті. Барлығының түбірі бір» дей отырып, қазыналы әдебиетімізге лайықты баға берген. Осы аталып отырған шетел қазақ әдебиеті дегеніміз — шын мәнінде, қазақ әдебиетінің Қытайдағы, Монғолдағы бұтағы немесе өркені болып есептеледі. Ахмет Жүнісұлы «Әдебиетіміздің Шынжаңдағы бір отауы» мақаласында жаңағы «бұтағы», «өркеніне» балама «отауы» атауын алғанын көреміз. Олай болса, ендігі жердегі зерттеу еңбектерінде оны «Шынжаң қазақ әдебиеті» немесе «Монғол қазақ әдебиеті» деудің еш әбестігі жоқ. Бұл зерттеуге қолайлы болу үшін алынған географиялық атау екенін ескертеміз. Жоғарыда аталған Ахмет Жүнісұлының еңбегінде: «Әр орманның бұлбұлы өзінше сайрайтындай Шынжаң қазақ әдебиетінің де өзіндік үні, өзіндік тобы бар. Бұлар өз халқының құлақ құрышын қандыруда, көкейлерін көбексітуде, мұрындық болып жетелеуде. Тарихының өткеніне айна, келешегіне құбыланама болуда мығым. Осы мығымды сөз ету — тайлаққа емес, атанға жүк. Бұған мақала емес, үлкен зерттеу керек», — дейді [4].

Қалам ұстау — ұлтқа қызмет етудің бастауы. Ұлт әдебиетінің гауһар қазынасы — әлемдік руханият пен мәдениетке барып қосылатын елеулі үлес іспетті. Қытайдағы қазақ әдебиеті атты асыл арнаға төл әдебиетіміздің бірегейлері де соқпай өтпеген. Атап айтқанда, Сәбит Мұқанов 1956 жылы Қытай жерінде болып, ондағы қазақтардың әдебиеті мен мәдениетіне барынша көңіл аударған. Оны Сәбеңнің «Алыптың адымдары» атты очерктер жинағынан айқын көре аламыз. 1957 жылы Ғабит Мүсірепов те Қытайдағы қазақ қаламгерлері арасында болып қайтқан. Онан кейінгі жерде профессор Рахманқұл Бердібай, профессор Тұрсынбек Кәкішев, академик Серік Қирабаев, ғалымдар Рымғали Нұрғали, Бақытжан Майтанов, ақын-жазушылардан Мұзафар Әлімбаев, Қабдеш Жұмаділов, Ахмет Жүнісов сияқты бірқатар қаламгерлерді де аталмыш тақырып тереңнен толғандырған. Аталған авторлар өз еңбектерінде қытай және монғол қазағындағы қазақ әдебиетіне аз да болса зерттеулер

жасап, олардың озық ақын-жазушыларының шығармаларына тоқталады. Бірақ арнайы зерттеу емес. Әсіресе Шынжаң қазақтарындағы қаламгерлердің көркемдік деңгейі мен шығармашылығын зерттеу-талдау, оны ортақ игілікке жарату, әдебиеттану ғылымына кіргізу мәселесі әлі де жоқтың қасы.

Белгілі қаламгер Қалихан Ысқақұлы ағамыздың: «Шетелдегі жазушылардың деңгейін көшбасы дей алмаймыз. Өйткені мен оларды оқыған емеспін... Поэзиясына келер болсам, дауым жоқ. Прозасында стилистикалық жағынан, форма жағынан бізге ілесе алмай қалғаны анық. Заманға ілесе алмай қалған жерлері көп. Олар нені жазамын дегенді біледі. Осыны қалай, қайтіп жазамын дегенде орашалақ... Олар көбінде XVIII ғасырдағы билеріміз сияқты құр сайрай береді. Сайрай беру прозаның міндеті емес», — деген өткір сынмен айтылған ой түйткілінде шындық жатыр [5].

Шетелдегі қазақ әдебиетінің ұлтым деп еміренген бөлігі болған Шынжаң қазақтарының әдебиеттану ғылымына келсек, ол 1940 жылдардан бастау алады. Қытайдағы қазақ жазба әдебиетінің алғашқы өкілдерінің бірі Нығмет Мыңжанидың 1942 жылы «Шынжаң газетінде» жариялаған «Қыз Жібек жөнінде» атты зерттеу мақаласы осы саладағы алғашқы ізденіс еді. Н.Мыңжанидың 1946 жылы жазған «Қазақ тарихы» («Шанхай» журналында қытай тілінде жарияланған) мақаласы толықтырылып қайта жазылып, 1949 жылы қазақша, ұйғырша, қытайша — үш тілде кітап болып шыққан. Кейіннен жазған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» (1980), «Қазақ тіл-әдебиетінің қалыптасу және даму дәуірлері» (1981), «Қазақ қиссасы «Бақтияр» және оның кырық бұтағы» (1982), «Қазақ әдебиетінің қисса-дастан жанры» (1982), «Қазақ халық дастандарының тарихына тән кейбір деректер жайында» (1982), «Қорқыт ата» кітабы және қазақтың Қорқыт жыры жайында» (1984), «Қазақтың ел аузындағы екі жүз дастаны» (1986), «Қазақтың мифтік аңыздары» (1996) атты еңбектері әдебиеттану ғылымына қосылған елеулі еңбек саналмақ [2; 23–31]. Сонымен қатар Н.Мыңжанидың ізін басып өмірге келген Әуелхан Қалиұлы, Ахметбек Кірішбаев, Омархан Асыл, Әзімхан Тішанұлы, Бексұлтан Кәсейұлы, Мырзахан Құрманбай, Ғазез Райысұлы, Қаусылхан Камажанұлы сынды қаламгерлер тобы Шынжаң қазағының әдебиеттану ғылымына өз үлестерін қосты [6; 43–51]. Шетелдегі қазақ әдебиетінің Қазақстан топырағындағы әдебиеттану ғылымы ретінде зерттелуіне көз жіберсек, «Шынжаң қазақтарының әдебиеті» төңірегінде еңбектер жазған Тұрсынбек Кәкіш, Зұфар Сейітжанов, Мұхтархан Оразбай, Дүкен Мәсімхан, Омарәлі Әділбек, Бекқожа Жылқыбек секілді азғана топты көреміз. Мұның өзі аз да болса жоғарыдағы ізденді «ақтандақтарды» толтыруға арналған ұлағатты еңбектер саналатыны ақиқат. Өрі әдебиеттану ғылымының дәрежесіне көтерілген маңдай тердің таза жемісі [6; 37–44].

Дербес еліміздегі қазақ әдебиеті алып бәйтерек саналса, Монғолиядағы қазақ әдебиеті сол алып бәйтеректің бір мәуелі бұтағы болып табылады. Монғол жеріндегі қазақтар арасынан жиналған фольклорлық мұра 5 том кітап боп жарыққа шыққан. Ақын Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақовтан бастап 30-дан астам халық ақындарының шығармалары жинастырылып, зерттеліп, ел игілігіне айналды. Тауданбек Қабанұлы (1830–1908), Төлебай Бөжекұлы (1858–1924), Мешел Қожекеұлы (1858–1928), Отарбай ақын (1882–1953), Нәжікеш Таңқайұлы (1885–1953), Оңашыбай Ірбітұлы (1892–1953), Бұрқасын Тауданбекқызы (1905–1968) сияқты халық ақындарының шығармашылығы арнайы зерттеліп, оқырман қауымына ұсынылған. Ал, Монғолиядағы жазба әдебиеттің даму кезеңін екіге бөліп қарастыруға болады: I-кезең: 1940–1970 жылдар. Бұл жаңа әдебиеттің пайда болып қалыптасу кезеңі. II-кезең: 1970 жылдан бүгінге дейінгі уақыт. Бұл жазба әдебиетінің толысу дәуірі.

Монғолиядағы жазба әдебиеттің негізін салушы — Ақтан Бабиұлы (1897–1973). Ақын 1940 жылдан бастап «Өркендеу» газетіне өршіл үнін қосып, жаңа заманның жаршысы болумен бірге мәдениет пен өнерге қарымды үлесін қосқан сергек саналы қайраткер болды. Оның оннан астам жинақтары жарық көріп, драмалық туындылары театр репертуарының мәйегіне айналды. Құрманхан Мұқамәдиұлы (1923–1964) әдеби қызметін өлең жазумен бастады. Оның «Құттықтау», «Қыс», «Октябрь тойына», «Қазақстандық достарға» «Тау қойнында жеке дара» секілді өлеңдері бар. Өйткенмен ол қаламгерлік қабілетін драма саласында көрсете білді. Ақын, драматург Арғынбай Жұмажанұлының алғашқы жинағы «Тақпақтар» деген атпен 1949 жылы Ұланбатырда жарық көрді. Содан кейін «Ертіс жырлары» (1960), «Біздің өлкеде» (1972), «Меңдікөл» (1979) жинақтары оқырманға жетті. Ақын Даниял Дікейұлының «Жетілген жетім», «Таң алдында», «Солдат сөзі», «Алтай аясында» секілді поэмалары, Имашхан Байбатырұлының «Телқоңыр» (1967), «Аққу әні» (1970) секілді жинақтары, Шабдарбай Қатшанұлының «Көрімдік», «Шығыстағы алау», «Майлы жер» поэмалары, Дайын Қалаубайұлының «Жас дәурен», «Гүлсім» сияқты жинақтары поэзияның аяқ алысын байқатқан айтулы туындылар болып есептеледі. Сондай-ақ аға буын қаламгерлер Ж.Байыт, И.Жәбенұлы, Қ.Кәп, М.Егеухан, А.Қауия, І.Яки, орта буын өкілдері Ж.Кәкей, Ш.Зуқай, Р.Шынай,

І.Кеңес, Қ.Тойлыбай, Қ.Бодаухан, О.Солдатхан, Ж.Қуанған, М.Зұлкафил, Б.Мұрат, Ә.Дәулетхан, Р.Зұрғанбайұлы секілді ақындардың туындылары өлең өнерінің биік үлгіде дамуына баспалдақ жасады. Монғолиядағы қандастарымыздың әдеби сын, зерттеу саласында филология ғылымдарының докторы Қабидаш Қалиаскарұлы, филология ғылымдарының кандидаты Қуанған Жұмаханұлы, филология ғылымдарының кандидаты Есенгүл Кәпқызы секілді ғалымдардың атқарған қажырлы еңбектерінің Атамекендегі әдебиет үшін орны ерекше.

Қандас бауырлардың Монғолиядағы соңғы буынына келсек, Қазақстан тәуелсіздігінен кейін Рысбек Зұрғанбайұлы, Жүкел Қамайұлы, Сұраған Рахметұлы, Бақытбек Бәмішұлы, Абай Мауқараұлы, Есенгүл Кәпқызы, Дәулеткерей Кәпұлы, Жандос Бәделұлы, Бақытгүл Баймолдақызы секілді ақын-жазушылардың көбі тарихи отанына оралып, әдебиет саласында еңбек етіп отыр.

Түйіндеп айтқанда, Монғолиядағы қазақ әдебиеті қазақ пен монғол халықтарының рухани бай қазынасынан терең, әрі тең сусындап, мазмұны байып, жанрларының барлық түрі дамып, ұлт әдебиетінің алып дариясына құятын мөлдір бұлаққа айналып отыр.

Өзіміздің Қытай асып кеткен бауырларымыз, Қытай жерінде өмір сүріп жатқан қандастарымыздың саны бүгінде 1,2 миллионнан асады екен. Иә, Қытайдың идеология саласында біздің елдің бағдарынан біраз айырмашылықтар бар. Бұл — қазақтардың Бірінші дүниежүзілік құрылтайға Қытайдағы қазақ диаспорасы өкілдерінің келе алмауынан-ақ айқын көрінеді. Қытайдағы қазақтардың өзіндік санасының сипаттамасына тоқталатын болсақ, олар негізінен батыс мәдениетінен гөрі шығыс мәдениетінің (қытай, ұйғыр, дүнген және т.б.) мұсылмандық салт-дәстүрлердің ерекшеліктеріне көбірек бетбұрыс жасаған деуге болады. Өзінің ежелден келе жатқан мал шаруашылығымен айналысу дәстүрін сақтаған, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетіне деген, өнерді құрметтеу сияқты қасиеттерін жақсы жандандыра білген. Бірақ әлеуметтік саладағы этникалық бәсекелестікте кенже қалуға итермелейтін құбылыстар көптеп кездеседі. Қытайдағы қазақтардың ұлттық санасында болашаққа деген сенім біртіндеп орнығып келеді. Себебі екі елдің арасында қазіргі кезеңде бірталай саяси, құқықтық мәселелер халықаралық деңгейде шешімін табуда. Болашақта шешім күтіп тұрған мәдени қатынастардың шектеулілігі сияқты күрделі мәселелер де өте көп. Қытайдағы атажұртқа оралуды аңсаған қандастарымыз әлі де алдағы уақытта отанына қайтып келер деген үміттеміз. Себебі гуманистік тұрғыдан алғанда отанын тастап кету оңай іс емес, олар үшін жат елде босып жүргеннен өз елінде өлген артық болған ғой. Ата-бабамыздың осынау қасіретін айнытпай көз алдымызға әкелетін керемет шығарма — Тұрсынәлі Рыскелдиевтің «Ұлы көш» романы [7]. Романда сексеннен асқан Ақтоты әженің басынан кешкен тағдыр талайы сөз болады. Романның басты кейіпкері Ақтоты алты жасында қанды көшпен Қытайға келіп, ұзақ ғұмырында атажұртын есіне ала жүріп, Қытайдан отанына қайта оралады. Жазушы осы жолдағы Ақтотының басынан кешкендерін, жақындарының жан шошырлық азапты сапарын, көштің қилы тағдырын заман өзгерісімен қатарластыра суреттеген. Жазушы жат елге көшіп бара жатқан көш арқылы халқымыздың салт-санасы, әдет-ғұрпы, наным-сенімдері, дін, ұлттық психология, ел тарихы, дала мәдениеті, ауыз әдебиеті, шипагерлік өнері сияқты мәселелерді романда шебер тоғыстырған. Тұрсынәлі Рыскелдиевтің «Ұлы көш» романының жалғасы іспеттес болған шығарма — Қабдеш Жұмаділовтың «Соңғы көш» дилогиясы. Жазушы Қабдеш Жұмаділов романда Қытайдағы қазақтар өмірінің сан-қырлы сәттерін суреттеген. Шығармада ХХ ғасырдың орта шеніне дейін Қытайдағы қазақтарда ғана сақталған көшпенділер тұрмысы көрініс тапқан. Жазушының басты негізге алғаны — шекара сыртындағы қандастарымыздың азаттық жолындағы күресі, олардың ұрпақ қамын ойлаған бір бөлігінің ата жұртқа келіп қосылуына қатысты мәселелер. Бүгінде білім қуып Қазақстанға Қытайдан келіп жатқан жастар өте көп. Олардың келгендегі нақты мақсатын сұрағанда: «Біз ұрпағымыздың нағыз қазақ болып туғанын, ұрпағымыздың тек өз ұлтымызға қызмет еткенін қалаймыз», — дейді.

Қазақ поэзиясының жарқын жұлдыздарының бірі, өршіл рухты ақын Жұбан Молдағалиев айтқанындай, «мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының «мәңгі өлмеске» біржола бойын тіктеп, «ақ түйенің қарны жарылып», тәуелсіздікке қол жеткізгеніне де жиырма жылдан асты. Еңбектей жылжып, талпына қаз тұрып, есейе ержетіп, өмір ұсынған сынақтардан тәжірибе жинақтап, есесі кеткен кешегі балаңдықтан, есебін түгендер естілікке қол жеткізе бастаған жас мемлекетіміздің болашағына деген сеніміміз де нығая түсуде.

Өткен тарихымызға үңіліп, мұқияттап отыру — парасаттылық белгісі. Себебі өмір, тарих дегеннің өзі өткен күн, бүгінгі ғұмыр мен болашақ атты үштіктің бірлігінен құралмақ. Өткен күннің сабағы бүгінгіге қорытынды. Тарихымызды таразылап, ақтандақтары мен кем-кетікті тұстарын толтыру, ұлттың тарихи санасына орныққан жасанды мазмұн, жалаң пішіндерден арылту сияқты

жұмыстар баяу болса да ілгерілеп жүріліп келе жатыр. Тәуелсіздікке қол жеткізген мерейлі сәттен бастап ғылым салаларының дамуына деген шектеуліктердің жойылуы да айқын көріне бастады.

Алыс және жақын шетелдерде өмір сүріп жатқан қандастарымыздың өзіндік ұлттық санасының әр түрлі деңгейдегі көріністері және оралман-репатриант (*репатриант* — белгілі бір тарихи себептермен елін тастап кетуге мәжбүр болып, орайы келгенде қайтадан атажұртқа қайтқандар) қазақтардың этникалық дүниетанымындағы күрделі өзгерістерді зерделеу, шетелдегі өмір сүрген халқымыздың бірегей, батыр тұлғаларымыздың өмірімен таныс болу, әдебиеті мен мәдениетінің даму деңгейіне көз салу — өзекті мәселелердің бірінен саналады. Әлемнің әр түрлі мемлекеттерінде ғұмыр кешіп жатқан, өздерінің ұлттық негіздерін ұмытпаған қазақ диаспорасының өкілдері ерекше атап өтуді талап етеді. Осы орайда Тәтімұның «Дербестігіміз — демографияда» атты кітабындағы айтқан ойына тоқталсақ: «Тілі мен діні, нәсілі мен тегі өзімізге жақын түркі тілдес бауырларымызды алыстатпай, бәріміз бір дінді мұсылмандармыз десек, олар қатарымызды «қарайтып», өсіре берер еді. Еті тірі, санасы ширақ, намысы биік, діні ұшқыр, мерейі кең менталитетті ұлттар өзінің санын осылайша алда әлі де тез өсіре беретіні хақ! Саны қалың, сапасы мықты, санаты биік, саясаты икемді ұлт боламыз десек, алдымен көшіп келген өз бауырларымызды тіл мен дін, мәдениет пен азаматтық, елдік пен жерлік, мемлекеттік пен менталитеттік, дәстүр мен ділдік әсерлер арқылы өзімізге барынша жақындатып, бойымызға біртіндеп сіңіріп, қазақ деген кең ұлтты жоғары көтеріп, жас мемлекетімізді сан жағынан өсіре аламыз. Кең болсақ — кем болмаспыз!» — деп үлкен ой салады [1; 510].

Қазақстаннан тыс жерде өмір сүріп жатқан қазақтардың басым бөлігі қазақ ирреденталарына жатқызылады. Қазақ диаспорасы қазақтардың Қытайға, Орталық Азия мемлекеттеріне, Ауғанстан, Иранға, одан әрі Үндістан, Пәкістан, Түркияға қоныс аударуының нәтижесінде дүниеге келді. Құлбек Ергөбек өзінің «Көзайым» («Шетелдегі қазақ әдебиеті жайында бірер сөз») атты мақаласында келесідей ойлар өрбітеді: «Тағдыр айдауымен сырт елдерге кеткен бауырлар қайта оралып, бауырмал құшақтар қайта айқасып мәре-сәре болып жатқан жайымыз бар. Әрине, арадағы елу-алпыс жыл, өскен орта, жүрген жер бір қазақты он-санға бөліп, бірін-біріне жатырқатып тастағанын жасыра алмаймыз. Уақыт. Саясат. Дүниеде адам баласы жеңбес нәрсе аз. Алайда адам баласы үшін қиын алынатын қамалдың бірі — психика! Ол үшін ең алдымен бір-біріміздің жан дүниемізге үңілуіңіз керек. Адам жан дүниесі әңгіме-сұхбатта ашылады. Адам жан дүниесі — көркем әдебиетте көрінеді. Мен осы орайда «Армысың, Атамекен» (Баян-Өлгий, 1992) аталатын жыр жинағына арнайы тоқталып, шетелдегі қазақ әдебиеті жайынан сөз сабақтағым келеді.

Алдымен қазақ диаспорасын құрайтын қазақтар жөнінде. Қазақтың үштен бірі — шет елдерде шашырап жүр. Алыс шетелдердегі қазақ — 1 млн 578 мың, жақын шетелдерде (ТМД) — 1 млн 707 мың (Қазақ тарихы, 1993, № 3), — делінеді. Осылардың арасында қазақ тілінде кітап шығаратын баспа — Қытай мен Монғолияда бар. Бұл — қазақтың мол шоғырланған жерлері. Қытайдағы қазақ саны — 1 млн 270 мың. Баян-Өлгийдегі қазақ саны — 130 мың. Халық талап-тілегіне орай кітап бастыру, газет, журнал шығару бұл өңірлерде тәп-тәуір жолға қойылған. Соңғы кездері Түркия да аздап қазақ тілінде кітап шығара бастаған сияқты. «Шетелдегі қазақ әдебиеті» дегенде — ойға алатын жайлар міне, осылар. Шетелдегі қазақ әдебиеті — қазақ деген ұлы халықтың, қазақ әдебиеті аталатын әлем таныған өрелі әдебиеттің сырттағы бұлақтары» [8].

Шет елдерде ғұмыр кешіп жатқан қандастарымызды біріктіріп тұрған негізгі нәрсе — олардың өздерін қазақ этносына, оның құрамындағы белгілі бір руға тән екендігін мойындауы, этникалық тілі мен салт-дәстүрін жоғалтпауы. Оларға тән басты сипат — өзі өмір сүріп жатқан ортасында сандық тұрғыдан азшылық болуына қарамастан, өзіндік ұлттық ерекшеліктерді құндылық ретінде сақтап қалуы. Көшпелі қоғам сыртқы және ішкі жағдайларға бейімделуге икемді ашық жүйе болып табылады. Қазақтар өзінің тектік, рулық бөлінісін қатаң сақтай отырып, дүниені танудың әр алуандық сипатындағы өзге діндер мен өзге мәдениетті кеңінен қабылдай алатын ділі бар халық.

Дербестіктің көк жалауын биікке көтерген еліміз азаттық туын көкке жіберген кезден бастап мәдениет, көркем сөз өнері, жалпы өнеріміз сияқты баға жетпес рухани құндылықтарымызды ашып, дүниеге паш еттік. Осы сәттен бастап тарихымыздың парақтарында шетелдегі қандас бауырларымызбен тығыз байланыс жасау, осы қатынастарды ғылыми тұрғыда дамыту жұмыстары бүгінгі күні өзекті мәселелер мен атқарылмақ қыруар шаралар қатарынан табылады. Шетелдегі шамамен 4–5 миллионнан асатын қазақ диаспорасының қалыптасу тарихын, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, өнер-білім сияқты мәдени-рухани салаларында тұнып жатқан мұраны, халықтың демографиялық өсуін, ұлттық даму жөніндегі өзекті мәселелерін жан-жақты ғылыми тұрғыда зерттеп белгілі бір негізге түсірген жөн. Ендеше, жүректері «ұлтым — қазақ» деп сокқан Қытайдағы қандастар

қауымының өзіндік ұлттық салт-дәстүрін, мінез-құлқын, ұлттық бет-бейнесін сақтап қалады деген үлкен үміттеміз.

Шет елдегі қандас бауырлардан келіп жатқан мәдени-рухани ағыстың төл әдебиетіміз бен мәдениетімізге берері мол. Шет елдегі қандастарымыздың қарашаңыраққа оралуы үшін атқарылмақ іс-шаралар өте көп. Ал біздің бұл қолға алып отырған ісіміз — болашақта жасалар қыруар жұмыстың әлқиссасы ғана болар. Қорыта айтқанда, қазақ сөз өнерінің асыл арнасын құрайтын шетелдегі қазақ әдебиеті жаһандану үрдісіне батыл тойтарыс беріп, эстетикалық сипатта даму үстінде. Оның көркемдік дамуын бағалаудағы әдеби сын да барынша өрістеп, мұрат-мақсатын ұлттық мүдде тоғыстыратын әдебиеттер ықпалдастығын айқындауға қуатты ықпал етуде.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20-т. — Астана: Аударма, 2006. — 544 б.
- 2 Шет елдегі қазақ баспасөзі: Оқу құралы / Шамақайұлы Қ. — Қарағанды, 2003. — 126 б.
- 3 *Мәсімхан Д.* Сарап. — Астана: Елорда, 2001. — 120-б.
- 4 Қазақ елі. — 1998. — 9 қаңт. — 2-б.
- 5 Жұлдыз. — 2010. — № 11. — 111–112-б.
- 6 Қазақ диаспорасы: бүгін мен ертеңі. — Астана: Елорда, 2005. — 352 б.
- 7 *Рыскелдиев Т.* Ұлы көш. — Алматы: Өлке, 2001. — 368 б.
- 8 *Ергөбек Қ.* Арыстар мен ағыстар. — Астана: Таным, 2003. — 291–297-б.

С.У.Такиров, А.Р.Акеева

Современный процесс исследования казахской литературы зарубежья

В статье рассмотрена проблема исследования казахской литературы за рубежом. Описаны литературно-культурные достижения казахов зарубежья. Опираясь на ряд трудов исследователей, авторы статьи проанализировали художественно-эстетическое развитие и тематическо-идейные основы казахской литературы в странах, как Китай и Монголия, определили место и роль казахской литературы зарубежья в художественном развитии современной казахской литературы.

S.U.Takirov, A.R.Akeeva

The ongoing process of investigation of Kazakh literature abroad

In article process of research and development of the Kazakh literature of the abroad, as important part of present Kazakh literature is considered. The description of the features and to manifestations literary and cultural achievement of Kazakhs in the foreign is given. Taken under the management a number of works of the researchers working for the good of the Kazakh literature living far from the native land. Scientific works in which the directions of art and esthetic development and a thematic and ideological basis of the Kazakh literature in the countries of China and Mongolia are considered are investigated. Originalities of the Kazakh literature of the abroad which contributes the share in art development of present Kazakh literature are marked.